

Papp Júlia

„...VITÉZÜL VÉDJÉTEK A NEMZETET...”*

Wolfgang Lazius nagy Magyarország-térképének Szűz Mária, Szent István és Szent László ábrázolásáról

A neves osztrák orvos, történétíró, térképkészítő, réz- és fametsző, *Wolfgang Lazius* (Latz)¹ (1514–1565) nagy Magyarország-térképét² a hazai és a külföldi térképtörténeti kutatás³ régóta számon tartja. (1. kép) Egyik metszet-illusztrációja – Szűz Mária, Szent István és Szent László ábrázolása – és a kép alatt közölt latin szöveg ugyanakkor a művészettörténészek, illetve az irodalomtörténetírás – különösen az utóbbi időben megélelénkülő toposzku-tatás⁴ – érdeklődésére is számot tarthat.

Wolfgang Lazius, I. (Habsburg) Ferdinánd háziorvosa, történétírója, régiség- és műgyűjteményének gondozója számos térképet készített, 1561-ben például tíz lapon kiadta Ausztria atlaszát (*Typi chorographia provinciarum Austriae*). Több Magyarország-térképe ismert: az 1552–1556 között készült nagy térkép mellett elkészítette az 1556. évi dunántúli hadszíntér térképét⁵. Lazius munkája nyomán jelent meg Magyarország kis térképe (*Hungariae Descriptio*) Abraham Ortelius atlaszában (1570) is.

Lazius nagy Magyarország-térképe (*Regni Hungariae Descriptio vera*), azaz a „Magyar Királyság valóságos rajza 134×83 cm nagyságú, megköze-lítettően 1:500000 méretarányú, tíz táblára tagolt négylapos fametszet. Az első olyan országtérképünk, amelyen jelmagyarázatot, magyar nyelvű kiejtési magyarázatot és a keretben földrajzi fókálózatot találunk.”⁶ A térképet – mint a díszes kartusban elhelyezett, a császárnak szóló ajánlásból meg-tudjuk – Lazius az uralkodó kérésére, „a török elleni felszabadító háború céljából, Őfelsége és hadvezetői kalauzolására”⁷ készítette el 24 magyaror-szági – a térképen név szerint feltüntetett – adatszolgáltató munkatárs segít-ségével.⁸

A térkép előzménye a Bakócz Tamás titkára, Lázár által készített Magyar-ország-térkép volt, melyet 1528-ban a neves humanista, Johannes Cuspi-nianus közreműködésével Ingolstadtban adtak ki.⁹ (2. kép) Ennek a szintén illusztrációkkal – vitorlášhajó, címerek és díszes kartusok mellett több csa-tajelenet – közöttük a mohácsi csata – ábrázolásával – díszített térképnek az adatait Lazius újabb felmérésekkel pontosította, illetve a „folyók, hegyek, erdők, mezővárosok, várkastélyok és falvak rajzával” egészítette ki.¹⁰ S hogy „e nemes földterület” – írja atlaszán az antik emlékek iránt élénken érdeklődő Lazius, korának ismert régiségkutatója¹¹ – „tetszetősségében semmi hiányt ne szenvedjen, az olvasó számára feltüntetettük még a római régiségek, municí-piumok, hegyek, tavak nevét s a romokat, hogy ez az ábrázolás ne csupán a katonáknak, kereskedőknek legyen hasznára, hanem a történelmi munkák

olvasásához is felvilágosítással szolgáljon.”¹² Jelmagyarázatában fekete ponttal valóban jelöli a – modern kifejezéssel élve – régészeti lelőhelyeket: „Antiquitates, alt Stät”. Lazius térképén helyet kapott Bornemissza Pál pécsi püspök ajánlása, melyben köszönti a kartográfust, „amiért ezt a szép és pontos térképet elkészítette, Európának ezt a nemes területét a külfölddel megismertette.”¹³

Lazius térképei – éppúgy, mint Lázáré – annak a reneszánsz időszakban megerősödő, a megváltozott történet- és világszemléleten alapuló új európai kartográfiai irányzatnak a térhódítását jelzik, mely a 15. századtól „az üdvözülés tervének vizualizálását szolgáló”¹⁴, a „földrajzi ismereteket a Biblia szövegéhez” igazító¹⁵ középkori térképkészítést felváltotta. „A Föld gömb alakjáról szóló tanoknak és ennek a vetületein alapuló ptolemaioszi világtérképnek újbóli bevezetésével együtt terjedt el a földrajz részletterképek sorozatával való illusztrálásának ugyancsak ptolemaioszi módszere is.”¹⁶ A térképkészítési módszerek és műszerek fejlődésével párhuzamosan – s a megcélzott felhasználók (kereskedők, utazók,¹⁷ katonák, történetkutatók) igényeivel összhangban – egyre pontosabb, részletgazdagabb, a különböző „régiónk szellemi birtokbavételét” is lehetővé tévő térképek kerülnek kinyomtatásra. Magyarország szinte állandó hadszíntérré válása ezt a folyamatot sajátos módon felerősítette: a hadvezetés igényei, illetve az európai közvéleménynek a változó hadi helyzet iránti érdeklődése „valósággal kényszerítette Magyarországot ábrázoló térképek alkotására a külföldi országok kartográfusait.”¹⁸

Lazius nagy Magyarország-térképén – a kor szokásának megfelelően – gazdag, különböző típusú illusztrációs anyaggal találkozunk.¹⁹ Itt találjuk a legkorábbi magyar nyelvű képes jelmagyarázatot: a város, a falu, a kolostor, a mezőváros rajza mellett latin, német és magyar nyelvű szöveg olvasható. Más jeleket – például a szőlőhegyet jelölő szőlőfürtöt, a bányászatot jelképező csákányos embert, a termálforrást jelző fürdődézsát – talán kapcsolatba hozhatjuk a térképeken később egyre gyakrabban feltűnő, az adott földrajzi egységben élő lakosok életéből vett vagy szokásaikat bemutató életképszerű jelenetekkel,²⁰ munkaábrázolásokkal. Az egyházi központokat a térképen főpapi méltóságjelvények ábrái jelzik.

A térképen – szintén a kor szokásainak megfelelően – számos címert – néhány országész és ország címere mellett például három nemzeti címert (kettőt kiterjesztett szárnyú sasba foglalva, egyet pedig a koronával díszítve) – találunk.²¹ A díszes kartusok, illetve a térképészeten használt, több 16. századi térképen feltűnő mérőeszköz (szögmérő) rajzán²² kívül a jobb alsó sarokban – a térkép nyomdászának, Michael Zimmermannnak a monogramja mellett – egy szőrös vadember-párt ábrázoló jelenet látható. A Ferdinándnak és Maximiliánnak szóló ajánlás keretén kapott helyet – sárkány- és egyszarvú-ábrázolás, díszes kötésű könyvek, stb. között – Lazius címere.²³

A gazdag illusztrációs anyag lehangsúlyosabb – s a művészettörténeti,

1. Wolfgang Lazius: Magyarország térképe (Regni Hungariae Descriptio vera), 1556, Bécs, fametszet.

illetve az irodalomtörténeti kutatás számára legérdekesebb – eleme azonban kétségtelenül a térkép alsó felében elhelyezkedő jelenet. A gyermek Jézust karjában tartó Mária mellett Szent Istvánt, illetve Szent Lászlót ábrázolta a korabeli fametsző. (3. kép)

A kép alatt az ábrázolást értelmező latin vers olvasható. „Nagyhatalmú istennő, végre megkönyörülve néped szenvedésén, jósággal tekints rá, hogy biztonságban lehessen az itt kóborló ellenségtől, aki káromkodva megsebzí Jézusodat, s az Isten annyi elhagyott templomán végig dühöng.

Titeket is, Pannónia egykori királyai (most isteni szentek), akik a hazai földet Krisztusnak széppé tettétek, kérünk, hogy vitézül védjétek a nemzetet, mint egykor is, hisz ti, isteniek könnyebben tudtok segítséget nyújtani...²⁴

A könyörgés szövegét a megszólított „isteni szentek” homályos jóslata követi.

„VÁLASZOLNAK

Eljön majd az idő, amikor végül dicstelenül elenyésszik a vetés, Pannónia, és a Száva és a Duna sem ad vizet.

Amikor Krisztus születésétől háromszor öt évszázad eltelik, és a napnak és az évnek is kétszer három kilencese.²⁵

A magyar szent királyok (Sancti Hungariae reges) – Szent István, Szent Imre és Szent László – kultuszában, egyéni vagy (alkalmanként a bibliai háromkirályok ikonográfiájával is analógiát mutató) csoportos ábrázolásában²⁶ az udvari dinasztikus, legitimációs, propagandisztikus szándék mellett – gyakran azzal összefonódva – a legkorábbi időktől hangsúlyt kapott az ország-védő, patrónus szerep is. Ez a funkció dominálhatott azoknak az ábrázolásoknak a legtöbbszörében, melyek az Anjou-kor után „az udvartól függetlenül... a legkülönbözőbb műfajokban jelennek meg: a liturgiában használt felszerelési tárgyakon, kelyheken, monstranciákon, miseruhákon, oltárokon, könyvekben és főpapi pecséteken.”²⁷ S – mint példánk mutatja – külföldön készült Magyarország-térképen is.

Térképünk esetében ugyanakkor az ábrázolt szent királyok nemcsak a képaláírásban jelölt ország-patrónusi, védőszent-funkcióval lehettek tartalmi megfelelésben, hanem azzal is, hogy a külföldiek számára – mintegy emblematikus jelleggel – a magyar nemzetet szimbolizálhatták.²⁸ Az, hogy csoportjukból hiányzik Szent Imre, szintén a kép alatt olvasható könyörgéssel függhet össze. Az ország védelme érdekében kifejtendő vitézi, harci erények képzete a Szent Imréhez fűződő legendahagyománnyal – melynek szinte egyeduralgó motívuma a 13. század óta Imre herceg ájtatossága és a házasságban is megtartott szüzességi fogadalma volt – nemigen került korrelációba.

Lazius térképének metszete a szent királyok és Szűz Mária együttes ábrázolásának azon hagyományához kapcsolódik, mely „a sztereotip ikonográfiai sémán túl különleges tartalmat hordozhat: Mária a gyermekkel a Magyarország patrónusaiként megjelenő, a Magyar Királyságot is reprezentáló szent királyokkal” együtt „az Árpád-kor óta meglévő tisztelet alapján Magyarország Nagyszűzességé, Patrona Hungariaeként is értelmezhető.”²⁹ Példája a „szentek és a Patrona Hungariae egységes kompozícióba szerkesztett”, 16. század eleji nyomtatott miscelánok ábrázolásaiban kiformalódó képtípusának.³⁰

A nagy Magyarország-térkép illusztrációja adalékokat szolgáltat a korszakban lezajlott sajátos ikonográfiai változásokhoz is. Példázza egyrészt azt a folyamatot, melyben a 15–16. század fordulóján „Szent László ábrázolása

2. Jacob Ziegler-Lázár: Magyarország térképe. 1528, Ingolstadt, kézzel színezett fametszet.

a Szent Szűzével kapcsolódott össze”.³¹ Lazius térképének ábrázolása ugyanakkor – éppúgy mint az 1490 körül készült vitfalvi (Vitkovce) oltár festett szárnyának vagy a márkfalvi (Jazernica) templom oltárának jelenete³² – példája Szent László és Szent István – a 17–18. század képzőművészetében (elsősorban az oltárépítmények esetében) majd oly gyakorivá váló – szimmetrikus elhelyezésének is. A szent királyok ezen az ábrázoláson is „ikonográfiai tekintetben is egymás egyenrangú tükörképei.”³³

Említésre méltó ugyanakkor, hogy Lazius térképének illusztrációján Mária – pl. a vitfalvi oltárral vagy a későbbi barokk ábrázolások és oltárarchitektúrák többségével szemben – nem az adoráló, korona- vagy országfelajánló szent királyok fölött, mennyei, égi magasságban trónolva, „holdsarlós Máriaként”, „Napba öltözött asszonyként”, Immaculataként, vagy kegyképen, mellkép-ként³⁴ ábrázolva helyezkedik el,³⁵ hanem a szentté avatásuk után „istenivé” váló földi királyok mellett, egy szellemi és fizikai térben, mintegy egyenrangúan velük.³⁶ Domináns szerepét csupán központi elhelyezése, illetve a szent királyokénál valamivel – de nem szembetűnően – magasabb termete jelzi. A szent királyok „felemelése” Máriához egyébként a kép feliratának „Pannónia egykori királyai (most isteni szentek)” szövegrészében is megfogalmazást nyert.³⁷

Mária domináns isteni természete kap ugyanakkor képi megformálást azáltal, hogy Lazius térképének ábrázolását az ún. Köpönyeges Madonna-típus³⁸ példajaként is értelmezhetjük. Máriának egyének, kisebb közösségek vagy egész nemzetek oltalmazójaként, patrónusaként való tisztelete, mely a koraközépkortól kezdve számos európai országban megfigyelhető,³⁹ a kiterjesztett köpeny alatt történő oltalmazás, befogadás ábrázolásával sajátos ikonográfiai típust hozott létre. Az, hogy a térkép metszetillusztrációján Szent László és Szent István segítenek kitárni Mária köpönyegét⁴⁰, egyrészt azt sugallhatta a korabeli szemlélőnek, hogy az ország sorsát illetően ők is Mária oltalmában, az isteni segítségben bizakodnak. Utalhatott ugyanakkor arra a középkori irodalmi hagyományra is, mely a szent királyokat magukat is az ország patrónusaiként, baj esetén oltalmazóiként⁴¹ tiszteli.

A kép az uralkodók ábrázolásának középkori tradíciói közül nem a historia, hanem az imago típusához, ezen belül pedig nem a királyi méltóságot kifejező, a világi hatalmat szimbolizáló, az Utolsó ítélet-ábrázolások Krisztus-alakjára visszavezethető trónoló, „maiestas” típushoz, hanem inkább a harcokban bátor, hős uralkodókat megjelenítő, a szövegben megszólított vitézlovagi eszményhez közelítő, dinamikusabb álló elrendezéshez⁴² kapcsolódik. Az ugyanakkor, hogy a szövegben utalást találunk a két szent király egykori vitézi tetteire – „vitézül védjétek a nemzetet, mint egykor is...” – a történelmi szemlélet jelentkezésére, a „historia” iránti fogékonyságra utal. A bázeli metsző – úgy tűnik – nem lehetett túlzottan jártas a két szent király ábrázolásának magyarországi ikonográfiai hagyományában: mindkét királyt jogarral a kezében ábrázolta, holott Szent István szokásos attribútuma az országalma és a jogar, Szent Lászlóé pedig a harci bárd és az országalma volt. Szent Istvánt ugyanakkor a szent koronához hasonló zárt

3. Szűz Mária, Szent László és Szent István. Wolfgang Lazius Magyarország térképének illusztrációja, 1556, Bécs, fametszet.

koronával ábrázolta. Palástjuk, ruházatuk a korabeli európai királyábrázolások típusaihoz közelít.

A Szűz Máriát és a két magyar szent királyt ábrázoló jelenet képaláírásában több, a korban népszerű, az újabb kutatásokban előtérbe került irodalmi-történelmi toposz elemeit is felfedezhetjük. Azokban a sorokban például, melyekben a szöveg szerzője az országon s az elhagyott templomokon „végig dühöngő” ellenség által okozott szenvedéseket panaszolja, a *Querela Hungariae*, a Magyarország panaszja toposz⁴³ motívumával találkozunk.⁴⁴

Buda elfoglalása (1541) és a török magyarországi előretörése után a pogányok elleni harchoz külföldi segítségért folyamodó diplomaták, a történetírók és a humanista költők – alkalmanként a szenvedő, megbezett, megcsonkított Hungaria nevében beszélve⁴⁵ – gyakran említik a templomok, a lakóházak, a várak, a fejedelmi paloták lerontását, felégetését, s ecsetelik a kegyetlen ellenség által nyomorgatott, rabságba hurcolt nép szenvedését. De bello Turcis inferendo elegia című, 1544-ben Bécsben megjelent, az európai keresztény uralkodók törökellenes összefogását sürgető latin nyelvű költeményében Sylvester János is, aki 1543 és 1552 között a bécsi egyetemen Wolfgang Lazius tanártársa és – mint költeményei sugallják – bensőséges jó barátja volt,⁴⁶ drámai szenvedélyességgel ecseteli a törökök által okozott pusztítást:

„Itt van a barbár ellenség, fene fegyver övedzi,
S ádáz harcaival szüntelenül fenyeget...
...Hogy vad gőgjében, hamarosan feldúlja hazádat,
Templomaid, várad, falvaid, otthonaid,
S végül földedről dölyfös kényében elúzzon,
vagy rest testeteket szétkasabolja a vasa.”⁴⁷

„Gyom veri fel hajdan viruló, áldott mezeinket,
nincs ki ugart törjön, s vessen a földbe magot,
Bárhova lépsz, a halál dermesztő képe mered rád,
Füstölő romok és üszkösödő tetemek...”

– írja költeménye más részében is Sylvester, a „fertilitas Pannoniae” (Pannónia termékenysége, gazdagsága) toposz régebbi hagyományát a „Querela Hungariae” toposz tragikusan aktuális motívumával ötvözve.⁴⁸

Térképünk könyörgésének szerzője a hangsúlyt – a panaszmotívum átvételével – inkább a keresztény vallás megbézésére – az istenkáromlásokra – és az egyházi épületekben tett károokra, a templomok pusztítására helyezte. Krisztusnak tették széppé korábban – olvashatjuk – a hazai földet a török elleni harchoz segítségül hívott vitéz szent királyok is.

Szűz Máriát és a két szent királyt a vallás és az egyház védelmezőjeként szem elé állító ezen törekvésben a középkori hagyományok továbbélésével találkozunk. Abban ugyanakkor, hogy a szerző megemlíti a nép szenvedését, s az ország védelmének szükségességét is, az új ideológiai áramlatok térnyerése, a többek között épp a török elleni harc okán – a törökök első betörései óta – erősödő nemzettudat, közösségi érzés kifejeződése jelentkezik. Az ábrázolás és a kép alatti szöveg viszonylag korai – Buda elfoglalását alig több, mint egy évtizeddel követő – példája annak a 16–17. századi folyamatnak, melynek során a Mária országa (Regnum Marianum) és a Magyarország Védőasszonya (Patrona Hungariae) toposz⁴⁹ – a török megszállás állandósulásával párhuzamosan – „történetfilozófiai és aktuálpolitikai töltést kap: összekapcsolódik az ország török alóli felszabadításának, területi és vallási egysége helyreállításának gondolatával...”, a „Mária

Diuini ac tutelares regni Hungarorum patroni.

Virgo! quae ueritatis inenarrabile uerbum
 Corpore mortali pannonas alma iuuat.
 Quam pater elegit: quam coelestis ardor obumbrat:
 Ipsa uis deservit hungariae precibus.

Hinc diuus stephanus natu felice tuetur,
 Et ladislaus nomine prosequitur.
 Dux emericus adest: & uota libentia firmat.
 Eminus hinc fugiant damna: pericula: locus.

4. Patrona Hungariae a magyar szent királyokkal. Színezett fametszet az esztergomi misekönyvből (Missale Strigoniense), 1501, Lugundi.

mint a keresztény seregek és országok patrónája” eszme megújulásával.⁵⁰ A Lazius-térkép illusztrációja alatt olvasható vers „műfaja”, a könyörgés teljesen adekvát azzal a fenyegetettség-tudattal, mely a török elleni harcnak a Hunyadiak alatti dicsőséges, a keresztény Európa elismerését is kivívó hagyományainak megőrzése mellett⁵¹ – azt gyakran emlegetett, nosztalgikus vágyképpé transzponálva⁵² – az ország három részre szakadása után a törökök által nyomorgatott, szenvedő országban egyre általánosabbá válik.

Lazius térképének képaláírásában az ország védelmére buzdító törekvés ugyanakkor érintőlegesen – a szent királyok vitézségének említésével – a magyarok vitézsége, hősiessége, illetve a propugnaculum et antemurale Christianitatis (a kereszténység pajzsa, védőbástyája) toposzok népszerű gondolatához is kapcsolódik. Szent László vitézként, bátor harcosként, lovagszentként⁵³ való irodalmi és képzőművészeti ábrázolása⁵⁴ – mint közismert – a középkortól kezdve igen népszerű volt: neve, alakja szinte a magyar hősi, vitézi eszmény, ideál példaképévé vált – itthon és külföldön egyaránt.⁵⁵ A képaláírás ugyanakkor Szent Istvánt is – a középkori krónikás hagyománynak megfelelően – az országot vitézül védő királyi szentként említi.⁵⁶ Ez a tradíció a barokk korban is továbbél: egy 1718-ban készült, Korponáról (Krupina) származó táblakép Szent Istvánt törökverő hősként ábrázolta.⁵⁷

A latin vers utolsó soraiban, a fohászra adott isteni válasz homályos jóslatában – vagyis hogy idővel dicstelenül elenyészik majd a pannóniai vetés – talán a bibliai, illetve antik hagyományokra visszavezethető toposz, a földi hatalom változandóságának, a birodalmak felemelkedése és letűnése örök körforgásának eszméje (s itt konkrétan a török birodalom hanyatlásának, gyengülésének óhaja)⁵⁸ fogalmazódott meg. A toposz gyakran nyer majd sajátos képzőművészeti megjelenítést az újkori – legszemléletesebben a 17–18. századi – európai tájképfestészetben: az egykor virágzó hatalmas birodalmak – elsősorban az ókori Róma – pompás épületeinek szomorú romjai nemcsak költőiséget és nosztalgikus hangulatot (Roma aeterna) sugalltak, hanem emelkedett és szubtilis Vanitas-szimbólumként is értelmezhetőek voltak.⁵⁹

A Duna és a Száva említése – térképen lévő szövegrészként igen stílszerűen – az országot öntöző, megtermékenyítő folyóknak azt a már a nagy ókori birodalmakban is megfigyelhető kiemelt szerepét hangsúlyozza, melynek révén gyakran váltak országrészek, tartományok, sőt egész országok szimbólumává.⁶⁰ A folyóknak a „vitalis-naturális értékszférában”⁶¹ játszott központi szerepével is összefügghet, hogy sok 16–19. századi térképen találkozzunk folyamistenek, vagy folyókat jelképező nőalakok allegorikus ábrázolásaival.⁶² A motívum népszerűségét jelzi, hogy tartomány- vagy ország-szimbólumként számos képzőművészeti alkotáson – például Georg Raphael Donner bécsi Neuer Markt-kútján (1739, az eredeti az Österreichische Gallerie-ben), vagy a budapesti Nemzeti Múzeum homlokzati timpanonjának szobordíszai között – is feltűnik.⁶³

Regina celi letare Alla. Quia que meruisti portare Alla.
 Resurrexit sicut dixit Alla. Ora pro nobis deum Alla.

5. Patrona Hungariae a magyar szent királyokkal. Fametszet a zágrábi misekönyvből (Missale Zagrabiense), 1511, Venetiis.

7. Zeller Sebestyén: Magyarország allegóriája. (Tomka-Szászky János: Parvus Atlas Hungariae 1750-51, Pozsony) Rézmetszetes illusztráció.

visszatekintő fertilitas Pannoniae / Hungariae toposz töretlen népszerűségét is.⁶⁵ Hasonló értékszemléletet tükröz a Bőség és Danubius folyamisten alakjának együttes szerepeltetése a Mária Terézia előtt hódoló Magyarországot megjelenítő, Magyarország allegóriája című 18. századi metszet előterében is.⁶⁶ (7. kép) A toposz 19. századi elevenségét jelzi, hogy Kölcsey Hymnuszában isteni áldásként, ajándékként említi a bővizű hazai folyókat, illetve a gazdag bor- és búzatermő vidékeket.

A Lazius-térképen olvasható mondat tehát, hogy a Duna és a Száva – azaz a török által elfoglalt terület két nagy folyója – nem ad majd több vizet, a „vitalis-naturális értékszféra” sérülésének félelmetes, tragikus képét vetíti előre. A dicstelen vetés pusztulásának képzetével összekapcsolódva ugyanakkor súlyos, apokaliptikus, eszkatológikus bibliai próféciaikra („kiszáradnak a folyók”) is emlékeztet.⁶⁷ A vetés, a termés, s ezen keresztül az élet pusztulásának képze a folyóvizek kiszáradásának leírásával együtt szerepel például Joel prófétánál (1:10, 1:20).⁶⁸

Ha a „válasz” chronosztikon-szerű utolsó soraiban szereplő számokat összeadjuk ($3 \times 500 + 2 \times 3 \times 9$), a „dicstelen vetés” elenyészésének dátumaként

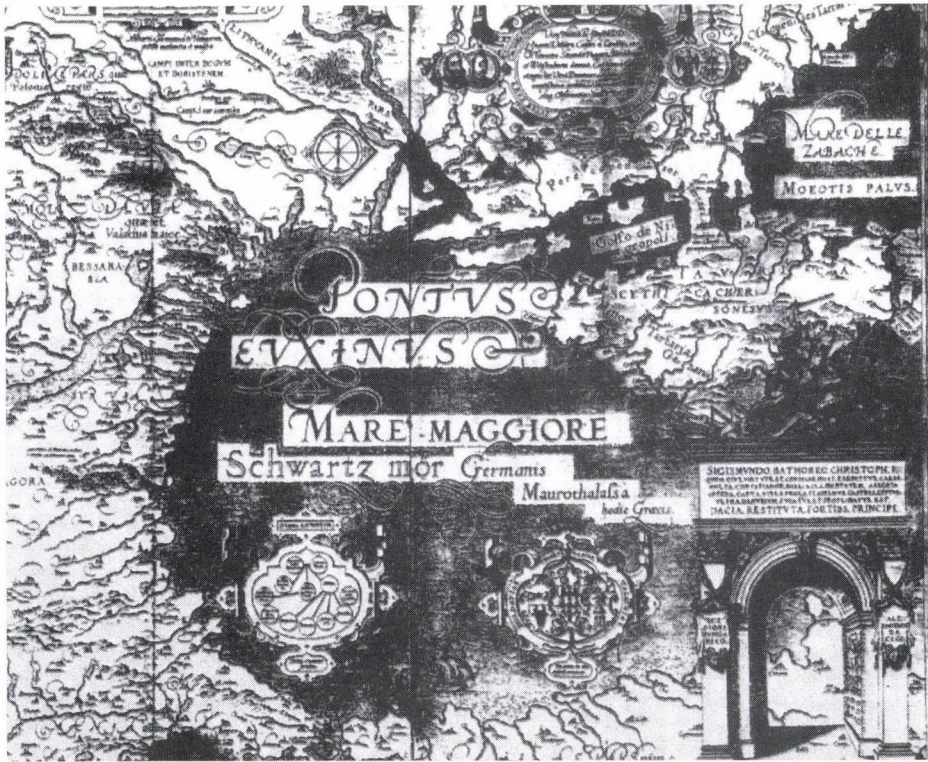
az 1554-es évszámot kapjuk. Elképzelhető azonban, hogy a szöveg szerzője valamilyen más, például a korban oly divatos asztrológiai kutatásokon alapuló számítást⁶⁹ használt. Erre utalnak a mondat kezdő szavai: az „eljön majd végül az idő” kifejezés sokkal tágabb időhatárt sejtet, mint az a két év, mely a térkép metszése (1552), illetve a jóslat beteljesedésének „matematikailag” meghatározható dátuma (1554) között eltelik.

Minden bizonnyal a 16. századi térképkészítés sajátosságaival is – hogy tudniillik viszonylag kis terjedelemben egy egész ország vagy országrész állapotára, körülményeire vonatkozó találó képi vagy szöveges jellemzést kellett adni – összefügg, hogy irodalmi toposzokkal találkozunk Johannes Honterus brassói (Braşov) szász humanista 1532-ben Baselben megjelent Erdély-térképén is. A mappán olvasható néhány soros latin, illetve német nyelvű lamentóban⁷⁰ a szász nemzet emlékezik egykori fényes, boldog múltjára és panaszkodik mostani keserves sorsáról.⁷¹ A latin vers végén a *memento mori* gondolat nyert megfogalmazást, a németben pedig a birodalmak felemelkedése és pusztulása körforgásának említése mellett – a Lazius-térképhez hasonlóan – az, hogy a szász nemzet ilyen nagy szükségben egyedül az isteni segítségbe, Isten igazságosságába vetheti bizodalját.⁷²

Az, hogy a keresztény seregek tájékozódását szolgáló Lazius-féle térképre az országot sanyargató kegyetlen „pogányok” elleni harchoz a legfelsőbb, isteni hatalom támogatásáért könyörgő vers, illetve az országot védő „isteni szenteknek” és Magyarország védőasszonyának ábrázolása került, szemléletes példája annak a megrázkódtatásnak, mely az alig több, mint ötven évvel korábban még Bécset meghódoltató Mátyás király egykori pompás, nagyhírű székhelyének elfoglalásával és a törökök magyarországi terjeszkedésével nemcsak a hazai, hanem az európai közvéleményt is érte. Akkora a veszedelem – sugallja a kép és aláírása – hogy itt már csak az isteni közbenjárás segíthet. A „dicséretre méltó magyar királyság leírását”⁷³ adó térképnek az ajánlásban megfogalmazott funkciója⁷⁴ ugyanakkor – a törökkel szembeni fegyveres harc segítése –, illetve a „vitézül védjétek a nemzetet” felszólítás (még ha a szent királyokra vonatkozik is) – mint láttuk – a *propugnaculum Christianitatis* toposz cselekvésre serkentő, heroikus értékrendjével is szemléleti rokonságot mutat.

Ez a sajátos ambivalencia a korszak költészetében és közgondolkodásában is kimutatható. A lutheri reformáció „a török kérdést egy apokaliptikus koncepció részévé tette, ebben pedig nem elsősorban a heroikus értékek garantálhattak eredményt, hanem a bűnbánatra-könyörgésre épülő spirituális ... készülés.”⁷⁵ A 16–17. századi hazai költészetben és prédikációirodalomban is az országot sanyargató török birodalom gyakran szerepel a magyarok erkölcsi romlottságát, viszálykodó hajlamát, hitetlenségét stb. megtorló isteni büntetés eszközeként, „*virga Dei*”-ként, „Isten ostoraként”.⁷⁶ Kettősség jellemzi Sylvester János *De bello Turcis...* című említett munkájának szemléletét is: míg a költő az első részben a török elleni harcra buzdít,

8. Báthory Zsigmond diadala. Alexander Mair Erdély, Moldvaország, Valachia térképének (1596, Augsburg) részlete. Rézmetszet.

a másodikban, a jeruzsálemi templom lerontását sirató 79. zsoltár parafrázisában „a magyarság egészét reménytelenül elárasztó bűnökben látja a ránk szakadó veszedelem... okát”. A megmenekülés útját a vezeklésben, s az arra nyert bűnbocsánat reményében keresi, vagyis abban, hogy az Úr végre majd megszabadítja az országot a töröktől.⁷⁷

A harcias, heroikus hozzáállás erősödésének, s talán a sok fokozatos oldódásának szemléletes példái – hogy elemzett műfajunknál maradjunk – azok a 16. század végén, külföldön készült Magyarország-térképek, melyeket a török-ellenes harcok, alkalmanként diadalok ábrázolásával díszítettek. Gerhard de Jode 1567-ben Antwerpenben kiadott térképének jobb alsó szegletében még „a roppant török sereg hadrendje látható”,⁷⁸ Alexander Mair 1594-es, II. Rudolfnak dedikált augsburgi térképére azonban már „lovak vontatta győzelmi szekerek (quadrigák) kerültek.”⁷⁹ Theodor de Bry Magyarországot és Erdélyt ábrázoló, 1596-ban Frankfurtban készült rézmetszetes térképén a koronás ország-címer mellett törököket legyőző keresztény katonákat látunk, az ábrázolás alatt pedig az „oszmán elleni hősieis küzdelemről” szóló négy soros latin verset olvashatunk.⁸⁰ Legpompásabb a mappák

közül Alexander Mair 1596-ban Augsburgban készített, Báthori Zsigmond erdélyi fejedelemnek és Vitéz Mihálynak Szinán pasa csapatai felett aratott győzelmét megörökítő térképe, (8. kép) mely az antik hadiöltözetet viselő, az ellenséget eltipró Báthori lovas alakját egy diadalív tetején, hadijelvényekkel, fegyverekkel körülvéve ábrázolja.⁸¹

A láthatóan elhúzódó harcokra, hosszan tartó hadiállapotra berendezkedő nemzet – vagy legalábbis a hadászati eseményekben aktívan résztvevő, katonáskodó réteg – megbékélt a gondolattal: ezzel az ellenséggel bizony – az Úr támogatásában bízva ugyan, de – saját magának kell szembenéznie és leszámolnia. Ezek a triumfális jellegű térkép-illusztrációk – éppúgy, mint a korszak törökellenes propagandát kifejtő hazai reprezentatív képzőművészeti alkotásai⁸² és költészete⁸³ – megkísérelték felfokozni, aktivizálni (a külföldön készült térképek, metszetek az európai közvélemény felé „reklamozni”, népszerűsíteni is) azt a harci erényt, vitézi virtust, mely a magyarok megítélésekor Európa – s természetesen a magyar nemesi nemzet – számára már korábban is az egyik legfontosabb, legjellegzetesebb nemzet-karakterológiai toposz volt.⁸⁴

JEGYZETEK

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj és a bécsi Collegium Hungaricum támogatásával készült.

¹ Eugen OBERHUMMER – Franz R. von WIESER: Wolfgang Lazius: Karten der Österreichischen Lande und des Königreichs Ungarn aus den Jahren 1545–1563. Innsbruck, 1906. 9–17. Ulrich THIEME – Felix BECKER: Allgemeines Lexikon der bildenden Künstler. XXII. kötet. Leipzig, 1928. 489. Brockhaus Enzyklopädie. Wiesbaden, 1970. 11. kötet. 222. HRENKÓ Pál: Lazius magyarországi térképei. = Geodézia és Kartográfia. 1979. 277. Lexikon zur Geschichte der Kartographie. Wien, 1986. I. kötet 443–444. Robert W. KARROW, Jr.: Mapmakers of the Sixteenth Century and Their Maps. Bio-Bibliographies of the Cartographers of Abraham Ortelius, 1570. Chicago, 1993. 334–343.

² A baseli egyetemi könyvtár gyűjteményében található eredeti térkép illusztrációját közli: OBERHUMMER-WIESER 1906. (14–17. tábla) A térképet a 20. század elején a baseli könyvtárban Wieser találta meg.

³ OBERHUMMER-WIESER 1906. 37–53. FODOR Ferenc: A magyar térképrás. I. kötet. Budapest, 1952. 30–38. Hans KINZL: Das kar-

tographische und historische Werk des Wolfgang Lazius über die österreichischen Lande des 16. Jahrhunderts. = Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft 116 (1974) 194–201. Dr. TARDY János: Néhány adalék a Lazius személyére és Magyarország-térképeire vonatkozó megállapításokhoz. = Geodézia és Kartográfia. 1978. 452–458. HRENKÓ Pál: Wolfgang Lazius félreismeret magyar térképei. = Dunakanyar, 1979/1. 18–25. HRENKÓ 1979. (Geodézia és Kartográfia) 276–287. STEGENA Lajos: Térképtörténet. Budapest, 1980. 100. SZATHMÁRY Tibor: Descriptio Hungariae. Magyarország és Erdély nyomtatott térképei 1477–1600. Fusignano 1987. 115–118.; PAPP-VÁRY Árpád – HRENKÓ Pál: Magyarország régi térképeken. Budapest, 1989. 58. PLIHÁL Katalin: Egy „ismeretlen” Wolfgang Lazius térkép. = Geodézia és Kartográfia, 1989. 200–203. SZÁNTAI Lajos: Atlas Hungaricus. Magyarország nyomtatott térképei 1528–1850. I. kötet. Budapest, 1996. 336–337. Hans MESCHENDORFER – Otto MITTELSTRASS: Siebenbürgen auf alten Karten. Heidelberg, 1996. 51–64.

⁴ TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva: Magyarország – Mária országa. Egy történelmi toposz

a 16–18. századi egyházi irodalomban. = Irodalomtörténeti Közlemények, 2000/5–6. 575–576. – jegyzetekben a toposzkutatás legfontosabb újabb hazai munkáinak adataival.

⁵ A nagy Magyarország-térkép kivágataként a háborús helyzet miatt készített térkép díszes bordűrjében a szenvedélyes éremgyűjtő Lazius nyolc római császárporthé rajzát helyezte el. Az Ulrich Fuggernek ajánlott térképen a bőségszarut tartó puttók közé helyezett Fugger-címeren kívül hadijelvények, csatajelenetek, felégetett falvak ábrázolásaival találkozunk. A térképpel kapcsolatban a 19. század elején – a művelődési viszonyainkat érintő külföldi kritikák megcáfolásával, s ennek eszközeként a hazai vonatkozású irodalmi-kulturális hagyományok megismertetésével, a tárgyi emlékek összegyűjtésével összefüggésben – sajtóvita is támadt. A Hazai Tudósítások 1807-ben közölte Kazinczy Ferenc cikkét az általa elsőnek vélt, Magyarországot ábrázoló, 1556 körül készült térképről. Kresznerics Ferenc egy ennél régebben – 1548 körül – készült térképet ismertet, melyen – többek között – a korabeli Budáról készült képek láthatók. A szerző megemlíti bizonyos mozaikból rakott térképeket is, utalva rá, hogy mozaikmunkák – mint Oláh Miklós leírásából kiderül – már Mátyás alatt készültek Visegrádon. (Hazai Tudósítások, 1807. I. 151–53, 207–208) A régi Magyarországot ábrázoló térképek leírásakor Kazinczy és Kresznerics írására hivatkozik Miller Jakab Ferdinánd. (Hazai Tudósítások, 1808. I. 79–80, 86–87) Kazinczy válaszol Kresznerics és Miller írásaira, s vitatkozik azok helyesbítéseivel. (Hazai Tudósítások 1808.I. 165–66, 174–76) vö. HRENKÓ 1979. 20.

⁶ A térképet Bázelen metsztették, már „1552-ben készen volt, amint ezt a térkép közepén (Szolnok mellett) a díszkeretbe foglalt latin nyelvű feliratban is láthatjuk”, majd 1556-ban – javítás, pótlás után – Bécsben nyomtatták ki Michael Zimmermann nyomdász privilégiumával. HRENKÓ 1979. (Geodézia és Kartográfia) 277. 1556-ban Bécsben, Zimmermann nyomdájában jelent meg a térkép részletes szöveges ismertetése is Das Khünigreichs Hungern sambt seinen eingeleitben Landen, gründtliche und war-

haftige Chorographica beschreybung címen.

⁷ HRENKÓ 1979. 22.

⁸ Lazius „1541-ben katonarvosként részt vett a magyarországi ún. Roggendorf-féle sikertelen budai hadjáratban.” Hosszabb ideig Pest környékén tartózkodott, ahol vázlatos helyszínrajzot is készített. SZATHMÁRY 1987. 116.

⁹ A 3. jegyzetben felsorolt hazai összefoglaló munkákon kívül említi pl.: NEMES Klára: Cartographia Hungarica. I. Magyarország térképei a XVI. és a XVII. századból. Budapest, 1972. PLIHÁL Katalin: Magyarországról készült és 1528-ban megjelent térkép készítője a források tükrében. = Cartographia Hungarica, 1992/2. 11–14. stb. Művészettörténeti szempontú megközelítést l.: Matthias Corvinus und die Renaissance in Ungarn 1458–1541. Kiállítási katalógus. Schallaburg, 1982. 698. Kat. sz.: 849. (Laziusnak az Ortelius-atlaszban megjelent kis-térképéről: 699. Kat. sz.: 850.); Mátyás király és a magyarországi renaissance 1458-1541. (Katalógus. Szerk. TÖRÖK Gyöngyi. Magyar Nemzeti Galéria, Budapest, 1983.) MAROSI Ernő: Van-e értelme és létjogosultsága a középkori művészet történetének Kelet-Közép-Európában? = Kelet és Nyugat között. Történeti tanulmányok Kristó Gyula tiszteletére. Szerkesztette: KOSZTA László. Szeged, 1995. 375–377.

¹⁰ HRENKÓ 1979. 22. Mint az újabb kutatás kiderítette, Lazius nagy térképének tizedik táblája az a német feliratú – az 1552-es első változat felirata még latin volt – térképtörödek, melyről Römer Flóris Bécsben részletes leírást és pauszvázlatot készített. (OSZK Kézirattár, Fol. Hung. 1111.2) i.m. 22. A térképtörödek az OSZK Térképtárban található. Vö. PLIHÁL 1989.

¹¹ Lazius 1551-ben megjelent, Republicae Romanae in exteris provinciis constitutae commentarius című munkájában – többek között – magyarországi antik feliratos köveket, Commentariorum vetustorum numismatum maximi... című, 1558-ban Bécsben megjelent, 59 ókori pénz metszetillusztrációjával, illetve saját arcképpel és címerével díszített kiadványában pedig antik érméket ismertetett. 1551-es munkája frankfurti kiadásának (1598) függelékeként a szerkesztők újból kiadták Szamosközy István Analecta Lapidum Vetustorum, et Nonnolorum In

- Dacia Antiquitatum című, 1593-ban Padovában megjelent epigráfiai gyűjteményét.
- ¹² PLIHÁL 1992. 13.
- ¹³ HRENKÓ 1979. 23.
- ¹⁴ MAROSI 1995. (Szeged) 375.
- ¹⁵ PAPP-VÁRY 1989. 13.
- ¹⁶ Mátyás udvari csillagásza, a königsbergi Johannes Regiomontanus „Ptolemaiosz-fordításának kiadásán kívül tervezte” új részlettérképek elkészítését is. MAROSI 1995. (Szeged) 375. Az ókori csillagásznak, az alexandriai Claudius Ptolemaiosznak (Kr. u. 100–160 körül) a török által körülzárt Bizánctól 1400 körül Itáliába menekített Földrajzi segédletek című kéziratát 1409-ben latinra fordítják. A számtalan másolat mellett 1477-ben Bolognában már nyomdai levonat is készült róla. Franz WAWRIK: *Berühmte Atlanten*. Dortmund, 1982. 29, PAPP-VÁRY 1989. 13.
- ¹⁷ A hajósok tájékozódását már a 13. századtól szolgálták a tengerpartokat részletesen ábrázoló ún. portolán-térképek.
- ¹⁸ NEMES 1972. 1. A térképtörténeti kutatásban Danku György, az OSZK Térképtárának munkatársa nyújtott szíves segítséget.
- ¹⁹ Az ún. „kolostor-kartográfia” középkori térképein „díszítő elemként állatok, szörnyek, képzeletbeli dolgok, kutyafejű emberek szerepelnek az ismeretlen helyek hiányzó adatainak pótlására.” STEGENA 1980. 39–43. „A régi térképeket készítőik elsősorban műalkotásnak tekintették... ezért szívesen alkalmaztak” különféle, gyakran a térkép tartalmával összhangban lévő díszítő elemeket. NEMES 1972. 1. Néhány ábrázolási típus meglehetősen elterjedté válik – az égtájakat, a szeleket megszemélyesítő figurákkal, vagy tengeri hajók, halak, sellők ábrázolásával számos világtérképen találkozunk. J. Stabius világtérképére (1515) például az atlaszt rajzoló-metsző Dürer is felrajzolta a szeleket. STEGENA 1980. 76. A 18. században a legelterjedtebb térkép-illusztrációk a többnyire antik mitológiai alakokat és szimbólumokat felhasználó allegorikus ábrázolások voltak, ezekkel találkozunk leggyakrabban a jezsuita és a protestáns történetírói iskola képviselőinek forráskiadásaiban, történeti-földrajzi feldolgozásaiban – pl. BÉL Mátyás (*Notitia Hungariae novae geographico historica*. Bécs, 1735–1742), Johann Georg SCHWANDTNER (*Scriptores rerum Hungaricarum*. Bécs, 1746–1748), PRAY György (*Annales regum Hungariae ab anno Christi CMXCVII ad annum MCLXIV*. I. kötet, Bécs, 1764) munkáiban – is.
- ²⁰ Gerhard de JODE 1567-ben Antwerpenben kiadott Magyarország-térképén „életképeket, pásztorjelenetet” találunk. SZATHMÁRY 1987. 161. Abraham Ortelius keze nyomán a Lazius-féle, 1570-ben kiadott Magyarország-térképre „a Duna-Tisza közé szarvasmarhák és juhok rajzai kerültek...” PAPP-VÁRY 1989. 15. John Speed Magyarország térképén (1626) a városképek mellett jellegzetes hazai típusok ábrázolásával találkozunk. STEGENA 1980. 140–142. Egy bábolnai kéziratot térképen (1756) a környék lakóinak életéből vett gazdag jelenetsort – vásári alku, tehének itatása a gémeskútnál, állatokat hajtó lovas – találunk. PAPP-VÁRY 1989. 101. stb.
- ²¹ HRENKÓ 1979. 22.
- ²² A 18. században a térképeken – a honismereti törekvések erősödésével, a térképészeti munka jelentőségének, szerepének növekedésével párhuzamosan – egyre gyakrabban találkozunk a földmérésre, a térképészeti munkákra utaló allegorikus ábrázolásokkal, illetve térképészeti mérő eszközök, műszerek rajzával. PAPP-VÁRY 1989. 126, 148, 172, 201. stb.
- ²³ Lazius 1546-ban kapott nemességét.
- ²⁴ „Diva potens populi tandem miserata laborum, / Nunc placida aspectes, posuit, ut esse vago
Tutus ab hoste, tuum lacerat blasphemus Iesum, / Quique furit tot per templa relicta Deum.
Vos quoq Pannonici quondam (modo numina) Reges / Qui patriam Christo condecorastis humum
Fortiter ut quondam gentem servate, precamur, / Quipe Dij melius ferre potestis opem.
Szabó Flóris pannonhalmi főkönyvtáros fordítását közli PAPP-VÁRY 1989. 58.
- ²⁵ „RESPONDENT
Tempus erit cum liquet tandem inglorius arua, / Pannonia, atque negent Sauus, et Ister aquas.

- Cum ter quinque ierint, a Christo saecula nato, / et bis ter nonus Solis et annus erit.” A „válasz” szövegének fordításában nyújtott segítségért Marosi Ernőnek tartozom köszönettel.
- ²⁶ POSZLER Györgyi: Az Árpád-házi szent királyok a magyar középkor századaiban. = Történelem-kép. Szemelvények múlt és művészet kapcsolatából Magyarországon. Magyar Nemzeti Galéria kiállítási katalógusa. Szerkesztette: MIKÓ Árpád, SINKÓ Katalin. Budapest, 2000. 170–187.
- ²⁷ POSZLER 2000. 176.
- ²⁸ Éppúgy, mint ahogy „nemzeti emblémaként” is funkcionálhatott a Szent László és a kun vitéz párviadalát ábrázoló jelenet a bécsi egyetemet 1453 és 1629 között látogató, a „magyar nemzetből” (Natio Hungarica) származó hallgatók adatait bejegyző anyakönyv (Nova Matricula) iniciáléjában. Mtrricula Nationis Hungariae I. 1453-1629. Bécs, Archiv der Universität. Sign. N.H.1.
- ²⁹ POSZLER 2000. 177.
- ³⁰ POSZLER 2000. 183. Vö.: KNAPP Éva: „Gyönyörű volt szál alakja”. Szent István király ikonográfája a sokszorosított grafikában. Budapest, 2001.
- ³¹ MAROSI Ernő: Kép és hasonmás. Művészet és valóság a 14–15. századi Magyarországon. Budapest, 1995. 83.
- ³² HRENKÓ 1979. 22. László király emlékezete. Szerk.: KATONA Tamás. Budapest, 1977. 47. kép
- ³³ MAROSI 1995. 83. Azáltal, hogy Szent Lászlót „a 15. század végén Szent Istvánnal nem szembeállították, hanem rokonították, lehetővé vált kettejük ikonográfiai kontaminációja.” i.m. 84.
- ³⁴ Mint pl. a győri székesegyház kegyoltárán. Vö.: SERFŐZŐ Szabolcs: A győri székesegyház Szűz Mária-kegyoltára. = Művészettörténeti Értesítő, 1999/1–4. 87–111.
- ³⁵ „A vitfalvi táblaképek... eleme, a felhők között mindkét táblán azonos alakban megjelenő Szent Szűz azt az ábrázolási formulát követi, amely Mátyás pénzén jelent meg.” MAROSI 1995. 84. A „Patrona Hungariae napsugaras felhőkösorúból tekint alá” a szent királyok együttesére a nürnbergi Hans Sebald Beham fametszetén. Magyar szentek tisztelete és ereklyéi. Kiállítási katalógus. Esztergom, Keresztény Múzeum, 2000. június 17. – október 1. Esztergom, 2000. 58. Történelem-kép: i.m. 2000. 153–154.
- ³⁶ Szűz Mária és a két magyar szent király hasonló, egyenrangú elhelyezésével találkozunk az assisi Szent Ferenc bazilika alsó templomának Szent Erzsébet kápolnájában, az 1310-es években Mária királyné megrendelésére Simone Martini, a nápolyi Anjouk udvari festője által készített félalakos oltárkép-freskón. Vö.: PROKOPP Mária: Simone Martini: A Szt. Erzsébet-kápolna falképei az assisi Szt. Ferenc-bazilika alsó templomában. = Ars Hungarica 1997/1–2. 48. Magyar szentek... i.m. 2000. 29. 5. kép. Közvetlenül Szűz Mária trónja mellett ábrázolja majd Szent Istvánt és Szent Lászlót Thomas Bohacz (rézmetszet, 1740. OSZK. Vö.: KERNY Terézia: „Szíz Máriának választott vitéze” (Egy barokk kori Szent László ábrázolásról) = Ars Hungarica 1997/1–2. 258.) illetve 1770-ben készült, a Magyar Háromkirályok a Boldogasszony udvartartásában című rézmetszetén Tischler Antal is. (Magyar szentek ... i.m. 2000. 58. 3. kép.)
- ³⁷ A két eltérő ikonográfiai típusra a 16. század elejének könyvművészetében is találunk példákat: míg az 1501-ben készült esztergomi misekönyv (Missale Strigoniense, OSzK, RMK III. 102.) fametszetén a szent királyok fölött trónoló holdsarlós Mária látható, (4. kép) addig az 1511-es zágrábi misekönyv (Missale Zagrabienne, OSzK, RMK III. 176.) egész oldalas ábrázolásán egy sacra conversazione-szerű jelenetben a szent királyok Szűz Mária trónja mellett állnak. (5. kép) HUBAY Ilona: Régi magyar misekönyvek. Budapest, 1938. 7, 47–48, 53–55. Történelem-kép: i. m. 2000. 151–152. MIKÓ Árpád szócikkei.
- ³⁸ SZILÁRDFY Zoltán: „Sub tuum praesidium”. Budavár köpenyes Madonnája. = A Magyar Nemzeti Galéria évkönyve, 1991. Művészettörténeti tanulmányok Mojzer Miklós hatvanadik születésnapjára. 123–125.
- ³⁹ „Ma... nemzetünknek üljük új születése napját, akiknek mennyekből édesanyát rendelt a nagy gondviselő Isten, ki mindnyájunkat anyai palástja és szárnyai alá fogadna...” – olvashatjuk majd a hagyomány barokk kori továbbélésének jeleként Csete István 1705. évi ünnepi prédikációjában. LUKÁCSY Sándor: A megszentelt ország. Magyar ünnepek. Pécs, 2000. 16. stb.

- ⁴⁰ A nyugati művészet Köpenyes Mária típusának megfelelő orthodox ikonon az Isten-szülő kontóását angyalok terjesztik ki. SZILÁRDFY 1991. 123.
- ⁴¹ „László, mennynek sorsosa. / Ég királyát ki követted, / Országunkat védelmezted, / Légy hazádnak bajnok.” – „Ó, szent László király, / Keresztény lovagoknak oszlopa, / Ó, nagy, erős reménye te nemzetednek, /... / Mindnyájunk üdvéért légy a mi közbenjárónk, ...” – olvashatjuk a feltehetően a 12. század végén keletkezett költeményekben. László király emlékezete... i.m. 1977. 27–28. A krónikás hagyomány legismertebb ide kapcsolódó motívuma a Nagy Lajos király korában tevékenykedő Névtelen minorita leírása egy ereklyecsoda kapcsán a tatárok ellen harcoló székelyeket Szűz Mária segítségével támogató Szent Lászlóról. Küküllői János és a névtelen minorita krónikája. Budapest, 1960. 92–93.
- ⁴² Mint például a Képes Krónika A iniciáléjában (47 recto) vagy a veleméri római katolikus templom Aquila János által festett falképén, stb. Ezekon az ábrázolásokon ugyanakkor a szent király – Lazius térképének illusztrációjával szemben – legtöbbször középkori lovagi öltözetben, fegyveresen, harci bárdal a kezében jelenik meg.
- ⁴³ IMRE Mihály: A Querela Hungariae toposz kialakulása a 16. század költészetében, *Studia Litteraria* 28. Debrecen, KLTE, 1991, 9–48. uő.: A Querela Hungariae toposz retorikai gyökerei, 7–21 = Toposzok és exemplumok régi irodalmunkban, *Studia Litteraria* 32. Debrecen, KLTE, 1994, szerk. BITSKEY István, TAMÁS Attila. uő.: „Magyarország panasz”. A Querela Hungariae toposz a XVI–XVII. század irodalmában. Debrecen, Kossuth Egy. 1995. uő.: A kereszténység védőbástyája (Egy irodalmi toposz XVI. századi változatai) = Hagomány és korszerűség a XVI–XVII. században, szerk. PETERCSÁK Tivadar. Eger, Heves M. Múz. Szerv. Dobó Vármúzeum, 1997 (*Studia Agriensia*, 17), 217–233. Vö.: PAPP Júlia: „Vár állott, most kőhalom...” (A Querela Hungariae toposz motívumai 18–19. századi hazai romleírásokban). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 2000/1–2. 115–128.
- ⁴⁴ A Mária országa gondolat mint „erősen ideologikus töltésű forma, könnyen magához von a korban kedvelt más formulákat, hasonlóan ideologikus jellegű toposzokat. Szerkezetileg többször egybeépül azokkal, s hatását velük együtt fejt ki. Gazdag, állandóan változó jelentéstartalmat hordoz; gondolati magja egyre újabb mozzanatokkal bővül, és fokozatosan újratelítődik a kor aktuális problémáival...” TÜSKÉS-KNAPP 2000. 602.
- ⁴⁵ Szűz Mária és a szent királyok Lazius térképén is – mint láttuk – válaszukban Pannóniát szólították meg.
- ⁴⁶ „Sok polgár körülem kőfalakat rakott, / s nemessé tett, de az én Laziusom külömb. / Mert ő bölcs s csak az ész díszével ragyog. / Kincs ez, drága ajándék, / nem fog rajta idő, se sors.” – írja Bécs magáról című költeményében például Sylvester. Janus Pannonius... i. m. 1982. 362.
- ⁴⁷ BALÁZS János: Sylvester János és kora. Budapest, 1958. 337.
- ⁴⁸ BALÁZS 1958. 349. Sylvester bécsi tanárkodásáról ld. újabban FÓNYOD Pál: Sylvester János Bécsben. Szombathely, 1995.
- ⁴⁹ TÜSKÉS-KNAPP 2000.
- ⁵⁰ TÜSKÉS-KNAPP 2000. 575, 578. Ez más, „ekkor virágzó nemzeti toposzokkal együtt, mint például a Querela Hungariae és a propugnaculum Christianitatis – lényegében ennek az elhagyatottság- és fenyegetettség-tudatnak a közvetett kifejezője, bizonyos értelemben kompenzálója: azt az elképzelést, sajátos védettség-tudatot erősíti, hogy az országnak, a nemzetnek minden bajban van egy mindenképpen hatalmasabb égi patrónusa.” TÜSKÉS-KNAPP 2000. 601. „És az te szerelmetes, édességes szent Fiadért szabadíts meg minket mind fejenként az gonosz törököktől, és tarts meg minket az te szent Fiadnak szerelméért az igaz keresztyén hitben...” – könyörög Máriához egy 1516-ban keletkezett, a Gömör-kódexben fennmaradt fohász szerzője. LUKÁCSY 2000. 22. A vitézi eszmény és a Patrona Hungariae-kultusz összekapcsolódásának továbbélését jelzi az a leírás, mellyel a fiatal Batsányi János A' magyaroknak vitészege című, 1785-ben Pesten megjelent kiadványában találkozunk. Egy pompás lovas vitéz kardján „ki-rajzoltatott... Magyar Ország' Tzímere, illy egy verseteskével: Be édes és ékes Te éretted meghalni! – Más része pedig az Isten Anynyát, Hazánknak Királyné-Aszszonyát mutatta.

Egy lábával egy fél-holdat tapodott, kezét pedig Magyar Ország' Koronáján tartotta, melyre e két szó vala metszve: OLTALMAD ALATT." – olvashatjuk Gasó István 1745-ben Nagyszombatban megjelent jezsuita promóciós nyomtatványának Batsányi-féle „kibővített” fordításában. Batsányi János összes művei. Sajtó alá rendezte KERESZTÚRY Dezső és TARNAI Andor. Budapest, 1960. II. 13.

⁵¹ Máriának, mint a keresztény seregek támogatójának tisztelete a Hunyadiak korában is eleven volt. A kultusz politikai aktualitását ekkor is jórészt a török elleni – bár akkor még túlnyomórészt sikeres – harcok biztosították. POSZLER 2000. 182.

⁵² „...még sokat említhetnénk tőlünk is, magyaroktól, / kiknek boldogság volt cselekedni dicsőt. / Köztük nagy Hunyadiak, ama Korvin, s véle kiváló / atyjának méltó sarja: vitéz fia is... / ... messze híres rémség lett a töröknek ez az úr.” – írja Sylvester János a törökök elleni harcra felhívó költeményében. Janus Pannonius... i.m. 1982. 349.

⁵³ A koraközépkor mártírhalált szenvedő, vagy a trónról lemondó szent királyai után a 11. századtól a királyok kanonizálásának indoka gyakran volt (pl. Szent Istvánnál is) a „keresztény királyság megalapozásában szerzett uralkodói érdem... A szent király ideálja és vallási típusa ennek az átalakulásnak a nyomán a 12. században, a kereszties háborúk korában egyre több lovagias elemmel gazdagodott, valós tartalommal töltve meg az „Athleta Christi” jelzőjét.” KLANICZAY Gábor: Szent László kultusza a 12–14. században. = A középkor szeretete. Történeti tanulmányok Sz. Jónás Ilona tiszteletére. Szerk.: KLANICZAY Gábor, NAGY Balázs. Budapest, 1999. 357.

⁵⁴ László király emlékezete... i.m. 1977. MEZEY László: Athleta Patriae. Szent László legkorábbi irodalmi ábrázolásának alakulása. = Athleta Patriae. Tanulmányok Szent László történetéhez. Budapest, 1980. 19–55. KERNY Terézia: Historia Sancti Ladislai. A kerlési ütközet ábrázolásairól. = Történelem-kép i.m. 2000. 188–193.

⁵⁵ „Szent László lovagi alakja a 14. században vált a magyar vitézség ideáljának megtestesítőjévé. Ahol ez az alak külföldön feltűnik, rendszerint vallomást, magyaror-

szági azonosságtudatot fejez ki. E vallomás tartalma: annak elismerése, hogy az illető személyes példaképének, imitációja tárgyának ismeri el a miles christianus e magyar megtestesítőjét.” MAROSI Ernő: Magyarok középkori ábrázolásai és az orientalizmus a középkori művészetben. = Magyarok Kelet és Nyugat közt. A nemzettudat változó jelképei. Szerk.: HOFER Tamás. Budapest, 1996. 83. Szent Lászlónak Magyarország határain kívüli ismertségét, népszerűségét jelzi, hogy több külföldön készült, Magyarországot ábrázoló térképen szerepel a felírás Várad (Oradea) mellett: „Hic jacet corpus sancti Ladislai.” (pl. Nicolaus Cusa 1491-ben, Henricus Martellus Germanus 1490–93 között, Francesco Rosselli 1500 körül, illetve Fernando Bertelli 1562-ben Velencében készült térképén. PAPP-VÁRY 1989. 13, SZATHMÁRY 1987. 26, 138.) A középkori zarándok-térképek hagyományának továbbélésére is utalhat ugyanakkor a felírás, hiszen alkalmas lehetett arra, hogy a Szent László sírjához zarándoklókát útbaigazítsa.

⁵⁶ Képes Krónika. Budapest 1964. (II.) 97–99. Chronica Hungarorum. Budapest 1973. 33–34. Szent Istvánnak a kereszténység védelmében (pl. a pogány Kupa és Gyula, illetve a bolgár Keán fejedelem ellen) folytatott harcait a magyarok vitézségének példaként említi Gasó István nyomán Batsányi is. BATSÁNYI 1960. 17–19.

⁵⁷ Szlovák Nemzeti Galéria, Pozsony, (Slovenska narodná galeria, Bratislava). Vö.: Magyar szentek... i.m. 2000. 63. (10. kép). A kép kompozíciója hasonlóságot mutat a Képes Krónika Keán bolgár vezér Szent István által történt legyőzését ábrázoló illusztrációjával. Képes Krónika. Hasonmás kiadás. Budapest, 1964. (I.) 41. A két ábrázolásra Kerny Terézia hívta fel a figyelmemet, akinek itt szeretném megköszönni az írásomhoz nyújtott szíves segítségét.

⁵⁸ A dicstelen vetés elenyészése nemigen utalhat a magyarok pusztulására, hiszen valószínűtlen, hogy a 24 magyarországi személy közreműködésével készült, az országnak a törökök alól való felszabadítását segítő reprezentatív térkép szerzője ilyen „goromba”, rosszindulatú jóslatot adna azoknak az „isten szenteknek” a szájába, akikhez a magyarok támogatásért fohászkoznak.

- ⁵⁹ Jan BIALOSTOCKI: Művészet és Vanitas. = Jan BIALOSTOCKI: Régi és új a művészettörténetben. Budapest, 1982. 213. PAPP 2000.
- ⁶⁰ Alexander Mair 1596-ban Augsburgban készített, Erdélyt, Moldvát és Valachiát ábrázoló térképén II. Rudolf és Báthori Zsigmond medaillonokba foglalt portréi mellett „a Duna, Tisza, Pannónia, Dácia allegorikus figurái” láthatók. SZATHMÁRY 1987. 221.
- ⁶¹ A fertilitas Pannoniae toposz kapcsán említi és értelmezi: IMRE 1995. 173. „Hárman letünk híres költők rokonai vérből / merre a Dráva vize öntözi Pannóniát...” – olvashatjuk a neves humanista, Megyericsei (Mezerzius) János saját maga által írt sírversében. BODOR András: Erdély ókori történetének kutatása a XIX. század közepéig. = Erdélyi Múzeum 1995/3–4. 58.
- ⁶² Folyamisten allegorikus ábrázolásával találkozunk például Alexander Mair (1594, Augsburg, SZATHMÁRY 1987. 203.), Nicander Philippus Fundanus (1595, Róma, SZATHMÁRY 1987. 205.) Magyarország-térképén, Schwandtner Scriptores-e (Bécs, 1746–1748) III/I. kötetének V. tábláján, vagy a Kalocsai-Sárköz térképén (1763, PAPP-VÁRY 1989. 107.) stb.
- ⁶³ A folyamistenek ország-, tartomány- vagy városjelképként szerepeltek Bartholomaeus Sprangernek és Hans von Aachennek azokon a 16–17. század fordulóján keletkezett képzőművészeti alkotásain is, melyek – gyakran allegorikus köntösben – Rudolf császár magyarországi törökellenes hadjáratainak emlékét szándékozták megörökíteni. (GALAVICS Géza: Kössünk kardot az pogány ellen. Török háborúk és képzőművészet. Bp. 1986. 21. fekete-fehér kép, 6., 10., 14., 17. színes kép.) A kontinensek legnagyobb folyóit megismerés céljából a folyamisteneket ábrázolt P. P. Rubens A négy világrész című festményén (1615, Bécs, Kunsthistorisches Museum, ltsz.: 526.) stb.
- ⁶⁴ Pl. Adrien de Vries 1603-ban készült, A magyarországi török háborúk allegóriája című domborművén (GALAVICS 1986. 20. színes kép) vagy Willem Janszoon Blaeu 1635-ben készült amszterdami Magyarország térképén. SZÁNTAI 1996. I. 59.
- ⁶⁵ A város közjogi és egyházi kiváltságaira utaló ábrázolások (koronázási klenódiumok, egyházi méltóságjelvények) mellett a vidék természeti gazdagságát jelképező allegorikus alakok – sarló és búzakévet tartó puttó, Bőség és folyamisten – látható a Notitia I. kötetének Pozsony megyét bemutató térképén is. (75.) Az ideológiai-politikai, a művelődési és a vitális-naturális értékszféra komplexitását reprezentálja Balla Antal Pest, Pilis és Solt megyét ábrázoló térképének (1793) allegorikus díszítése. Mars és Minerva (s mellettük a vitézi erények illetve a békében virágzó tudományok és művészetek jelképeinek) szimmetrikus, tehát egyenrangú szerepeltetésén kívül a Kereskedelem, a Szőlőművelés, Ceres allegorikus alakja, a Duna és a Tisza folyamistene, illetve a virágzó állattenyésztésre utaló állatábrázolások is helyet kaptak a térképen. (OSZK Térképtár, TM 3315)
- ⁶⁶ A Zeller Sebestyén által készített illusztráció Tomka-Szászky János pozsonyi Parvus Atlas Hungariae-ján (1751) kívül megjelent a Compendium Hungariae Geographicum, ... Matthiae Bel, Posonii 1753. címlapja mellett is. PAPP-VÁRY 1989. 98. RÓZSA György: Grafikatörténeti tanulmányok. (Művészettörténeti Füzetek 25.) Budapest, 1998. 34. 137. kép.
- ⁶⁷ Ézsaiás 19:5, 19:6, 42:15, Zakariás 10:11, Ezékiel 30:12, Náhum 1: 4, János jelenések 16: 12, stb. vö.: BARANYI József: Konkordancia a Károli bibliához. Budapest 1995. 882–883.
- ⁶⁸ A vetést tönkretévő sáskajárás Joelnél a betolakodó ellenség által okozott pusztítást jelképezi.
- ⁶⁹ A kora újkorban „a születési asztrológia mellett... kultiválták a mundan-asztrológiát” is, vagyis „a világ folyására kiható kozmikus sugárzások vizsgálatát.” GYÖRFFY László: Asztrológia. Budapest, 1935. 48. Mátyás királynak az asztrológia iránti – néha hadászati döntéseit is befolyásoló – vonzódása például közismert. Virágzott az asztrológia II. Rudolf prágai udvarában is. I. Aby WARBURG: Pogány-antik jóslások Luther korából. Budapest, 1986.
- ⁷⁰ A műfaj népszerűségét jelzi az a Lamentatio Austriaca... Das ist: Osterreichisches Klag-Lied... című, 1741-ben (h.n.) megjelent vers, melyben Ausztria az örökösödési háborúban elszenvedett megpróbáltatásairól, keserveiről panaszkodik. Ebben a költeményben is találkozunk ugyanakkor a vitális-naturális szféra korábban említett meg-

becsülésével: az országaitól, tartományaitól búcsúzók Ausztria így kiált fel: „Vale O Donau-Fluss... valete Land und Leuth...”

⁷¹ Az I. Ferdinánd és Szapolyai István között dúló trónviszálytól Erdély is sokat szenvedett.

⁷² A versek szövegét és szabad német fordítását közli MESCHENDORFER 1996. 23–24.

⁷³ A térkép ajánlásában olvasható szöveg fordítását l. PLIHÁL 1989. 202.

⁷⁴ „A mindenható Isten kegyelmet adja, hogy azt ti. Magyarországot egykor a kereszténység ellenségének, a töröknek a hatalmából és szolgaságából megszabadítsa, és hogy ebből ti. a mappából vezéreivel és tanácsosaival együtt az utakat és hidakat és mindenféle viszonyokat megismerje, hogyan lehet egy ilyen hatalmas ellenséggel szembeszállni.” – olvashatjuk a térkép Ferdinánd császárnak szóló ajánlásában. A fordítást – a Rómer Flóris-féle említett térképtörödékek szövege alapján közli: PLIHÁL 1989. 202.

⁷⁵ IMRE 1995. 167.

⁷⁶ „Bűneink miatt gyúlt harag kebledben” – hagyományozódik a toposz Kölcsey Hymnusáig.

⁷⁷ IMRE 1995. 201–203.

⁷⁸ SZATHIMÁRY 1987. 161.

⁷⁹ SZATHIMÁRY 1987. 203.

⁸⁰ SZATHIMÁRY 1987. 217.

⁸¹ CENNERNÉ WILHELMB Gizella: Báthory Zsigmond moldvai hadjáratának egykorú grafikus emlékei. = *Folia Historica* (2) 1973. 61. uő.: Gróf Apponyi Sándor és a magyar történeti képes forrásanyag. Magyarország és Európa az Apponyi metszetgyűjtemény tükrében. Budapest, 1995. 33.

⁸² vö. GALAVICS 1986.

⁸³ „Nem írom pennával, / Fekete téntával, / De szablyám élivel, / Ellenség vérivel, / Az én örök híremet.” – írta öntudatos büszkeséggel Zrínyi Miklós. Hét évszázad magyar versei. I. Budapest, 1972. 401–402.

⁸⁴ Ezeknek a külföldi térképeknek a megrendelői, illetve készítői természetesen minden bizonnyal más (például birodalmi reprezentációs, aktuálpolitikai, stb.) szempontokat is szem előtt tartottak, a Báthory Zsigmond diadalát ábrázoló metszettel díszített térkép mindenestre jelzi, hogy a magyarok vitézségének, bátorságának toposza a korban külföldön még mindig népszerű volt.

Summary

„...DEFEND THE NATION HEROICALLY...”

(About the depiction of the Blessed Virgin Mary, Saint Stephen and Saint Ladislaus on the map of Great Hungary by Wolfgang Lazius)

The map of Great Hungary made by the Austrian Wolfgang Lazius between 1552 and 1556 for “the purpose of the liberation war against the Turks, to guide His Majesty and the Higher Command” had been known for cartographic research for long. But the woodcut illustration and the verse published under the picture may be of importance for the art historians, the history of literature and the topos research that has become more active lately.

On the woodcut illustration you can see Saint Stephen and Saint Ladislaus standing on both sides of the Blessed Virgin Mary, who is holding the child Jesus Christ in her arms. The illustration follows the unified composition type that took shape in the representations of holy kings and the *Patrona Hungariae* in missals printed at the beginning of the 16th century. The author of the prayer that can be read in Latin under the illustration, supplicates for the help of the Blessed Virgin and the gallant holy kings against the pagan hordes who are destroying the country and desecrate the churches.

After the occupation of Buda diplomats who appeal for the help of foreign powers to fight against the pagans, historians and humanist poets often mention the destruction of our splendid buildings, the suffering of the people plagued by the cruel enemy. The fact that a verse praying for support of the highest, divine power and an illustration showing the “divine holy” defenders of the country and the guardian lady of Hungary can be found on a

map intended to serve the guidance of the Christian armies demonstrates suggestively the shock which shook not only the Hungarian but the European public during the Hungarian expansion of the Turks. The literary genre of the verse under the illustration, i.e. the rogation complies with the threat-consciousness that was becoming widespread in the population after the country had been torn into three parts. The depiction and the text under the illustration are an early example for the 16th-17th century process in which the topos of the Country of Mary (Regnum Marianum) and the Defender Lady of Hungary (Patrona Hungariae) combines with the thought of the liberation of the country from the Turkish occupation and the restoration of her territorial and religious unity. The ambition to incite for the defence of the country connects simultaneously to the heroic scale of values reflected in the action stimulating topos of heroism and gallantry of the Hungarians and in the topos of propugnaculum et antemurale Christianitatis (the shield and stronghold of Christianity). This map like the other maps of Hungary created abroad at the end of the 16th century, decorated with illustrations of the battles against the pagans and occasional triumphs over them, and like the representative pieces of artwork showing anti-Turkish propaganda, and like the poetry of the border fortresses attempted to popularise the battle virtues, the gallant virtue that were the base for the most important topos of that time to judge the Hungarians in both Europe and the Hungarian nobiliary nation.